

DOĞU VE BATI MİTOLOJİLERİNDE HAYVAN MOTİFİ

I. Memeli Hayvanlar

Altan ARMUTAK*

Animal patens in the Eastern and Western mythologies

I. Mammals

Summary: Zoomorphism and antropomorphism are important developmental stages of religion in mankind history. Humans who were once considering animals as gods, gradually declared themselves as gods. At these stages, animals are the most important patens of mythological values created by human thought. Human-animal and animal-human differentiations and transitions are the most seen events in the mythology of various human populations. In this study, the trip in mythological history of 19 mammals which are important for veterinary medicine is presented and human-animal relationship until the monotheist religions was tried to be considered and evaluated mythologically.

Key Words: Mythology, mammals, religion, antic, god.

Özet: Zoomorfizm ve antropomorfizm, insanlık tarihinde dini düşüncenin gösterdiği önemli gelişim evreleridir. Önceleri hayvanları tanrı kabul eden insanlar, zamanla kendilerini tanrı olarak ilan etmişlerdir. Bu aşamalarda, insan düşüncesinin oluştuğunda mitolojik zenginliğin en önemli motifini hayvanlar şekillendirir. Çeşitli toplumların mitolojilerinde, hayvan-insan ve insan-hayvan değişimleri ve geçişlerine çok sık rastlanılır. Bu çalışmada veteriner hekimliği yönünden önem taşıyan 19 memeli hayvan türünün mitoloji tarihi içerisindeki yolları ve ilişkileri, tek tanrı dinler aşamasına değin mitolojik boyutta yeniden değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mitoloji, memeli hayvanlar, din, antik, tanrı.

Giriş

Dinler tarihinde animizm ve totemizm birbirlerinden ayrılmayan ve birbirlerinin içinden doğmuş ve gelişmiş düşünce ürünleridir (1, 3, 4). İnsan, totem olarak kabul et-

* I.Ü. Veteriner Fakültesi Morfoloji Anabilim Dalı/Veteriner Hekimliği Tarihi ve Deontoloji Bilim Dalı, 34850, Avcılar, İstanbul.

tiği varlığın içinde zamanla, kutsal bir ruhun (anima) yaşadığına inanmıştır. Hayvan tapımı da bu totem anlayışından köken alan oldukça eski bir inanıştır (1, 4, 23). Birçok toplum hayvanları kutsal ya da bazı yörelerde ise doğrudan tanrı olarak kabul etmiş ve özellikle Eski Mısır bu konuda çok zengin bir kaynak oluşturmuştur (1, 4, 22, 26).

İlk insanlar yaşadıkları çevredeki hayvanların gücünden ve onları yitiriciliklerinden başlangıçta ürkmüşler, bu ürküntü bir süre sonra hayranlığa dönüşmüş ve sonuçta hayvanlara tapınma şeklini almıştır. Bu dönem insanoğlunun hayvanın üstünlüğünü kesin olarak kabul ettiği bir dönemdir ve "zoomorfik dönem" (hayvan biçimli tanrılar dönemi) olarak adlandırılır (22).

Bir hayvanın tanrı olarak algılanabilmesi, hayvanın gücü ve hayvanın sevimliliği şeklinde iki temel ilkeye dayanır. Nitekim bu dönemde sadece güçlü ve yırtıcı hayvanlar değil, geyik gibi sevimli hayvanlar da tanrılığa yükseltilmişlerdir. Ancak bunlar her zaman azınlıktadır (22).

Bunu izleyen süreçte, gelişen ve büyüyen uygarlık ile toplumsal yaşamdaki insan lehine olan farklılaşmalar, zoomorf tanrı inancını geriletmiş ve sonuçta yarı hayvan-yarı insan yeni tanrılar türemiştir. Bu tanrılar, hayvanın gücü ve çevikliğiyle insanın zeka ve ihtirasının birleştiği "sfenks" özellikte varlıklardır (22).

Bu evreden sonra ise tanrı tümüyle insan biçiminde düşünülür. Gerek gördükleri zaman bu tanrılar, hayvan biçimine dönüşerek o hayvanın fiziksel yapısının gereği olan gücü ve çevikliği kendi arzularını doğrultusunda kullanırlar. Ancak ne olursa olsun artık bu evrede tanrı bir insandır ya da insan biçimlidir (antromorfik dönem) ve hayvanlara hükmeder (1, 22).

Hintlilerin kutsal kitaplarından Upanişadlar da bir öykü vardır (2, 5):

"Ulu Tanrı açlık ve susuzluk verdi. O zaman tanrılar ona "bize yaşayabileceğimiz ve beslenebileceğimiz bir yer ver" dediler. Tanrı bir boğa yarattı. "Yeterli değil" dediler. Bir at yarattı. "Yeterli değil" dediler. Sonunda bir insan yarattı. "Şimdi iyi yaptın" dediler. Tanrılar tatmin olduklarından dolayı, insan bütün diğer yaratıkların efendisi olarak kabul edildi. Ulu Tanrı diğer tanrılara "Yerlerinizi alın" dedi..."

Burada da anlatıldığı gibi, korku ve hayranlık dönemlerini geride bırakan insanoğlu, zekası ve zekasının ürünü olan uygarlığı aracılığıyla hayvanlara hükmetmeye başlamış ve başlangıçta tanrı olarak kabul ettiği hayvanın tanrısı artık kendisi olmuştur.

Mitoloji insanlık tarihinde uzun bir dönem tanrı olarak kabul edilmiş hayvanların motifleri yönünden son derece zengin bir kaynaktır. Bu mitolojik öykülerde sıklıkla biçim değiştirme, yani hayvan-insan ve insan-hayvan geçişleri ya da değişimleri vardır. Sonuçta her kültürün mitolojisinde, hayvanların değişik biçimlerde ve oranlarda da olsa mutlaka yer aldığı görülür (9, 15, 17, 33, 36).

Bu çalışmada, polyteist (çok tanrılı) dinlerin mitolojilerinde önemli yer tutan memeli hayvan motifleri incelenerek, insan-hayvan ilişkilerinin kökenleri ve gelişimleri ortaya konulmaya çalışılmış ve tarihin en eski, karanlık devirlerinden başlayarak tek tan-

riyer dinler aşamasına değin, mitolojik boyutta insan-hayvan ilişkileri değerlendirilmiş ve günümüze ulaşabilen olası etkileri yorumlanmıştır.

Materyal ve Metot

Araştırmanın materyalini mitoloji konulu Türkçe, çeviri ve yabancı dillerde yazılmış yayınlar oluşturmuştur. Buradan elde edilen doğu ve batı mitolojilerine ait bilgiler, hayvan türlerine göre sınıflandırılmış ve araştırmanın bu ilk bölümünde çoğu, veteriner hekimliği uygulamaları yönünden de önem arz eden 19 tür memeli hayvana ait mitolojik bilgiye ve yoruma yer verilmiştir.

Bulgular

At

Yunan mitolojisi de en az diğer mitolojiler kadar at konusunda zengin motiflere sahiptir. Denizler tanrısı Poseidon, denizlerin dibindeki muhteşem sarayında yaşar. Atınahlara büyük bir bağış yapmak istediğı bir gün, elindeki çatal-asayı yere saplar ve yarılan topraktan kişneyerek ve şahlanarak bir at çıkar (28). Poseidon, arabasını dalgaların üzerinde çeken altın yeşil atlar besler (38). Ancak, ilk atın bir deniz tanrısı aracılığıyla oluşumu, zaman içerisinde tanrı Poseidon'a kayalıkların tepesinden denize atılması suretiyle at kurban edilmesi geleneğinin yerleşmesine neden olur (28). Yunan mitolojisinde çok önem verilen tanrı Poseidon'un at biçiminde insan ayaklı ve denizi simgeleyen mavi yeşelleri olan Arion adında bir de oğlu vardır (22, 38). Yunan mitolojisinde konuşabilen ve inanılmaz derecede hızlı koşabilen Areion adlı bir at vardır. Bu at, aygır kılığındaki tanrı Poseidon'un, kısrak biçiminde saklanan toprak tanrıçası Demeter ile çiftleşmesinden meydana gelmiştir (14). Yunan mitolojisinin önemli bir motifi de kanatlı at "Pegasos"tur. Pegasos, Medusa adlı bir kadının kafası kesildikten sonra toprağa akan kandan oluşmuştur. Tanrıça Athena onu doğar doğmaz sanat perileri Musa'lara büyütmele için vermiştir. Bu nedenle Pegasos sanatçıların hayal gücünün simgeleri ve ozanlarca ilham perisi olarak kabul edilir. Tanrılar tanrısı Zeus, sonunda Pegasos'u gökte bir yıldız yapar (9, 22).

Yunan mitolojisinde at, tanrıça Artemis'in sembolü ve kutsal olarak kabul edilir (39). Ayrıca, at kulaklı, at kuyruklu, at ayaklı yarı insanlar vardır ki, bunlara Satyr adı verilir. Yaşlıları ise, Silen adını alır (9, 22, 33).

Bunların dışında Yunan mitolojisinde özel öneme sahip, Centaur'lar (At-adam) vardır. Bunlar yarı insan-yarı at biçimli yaratıklardır. Başları, göğüsleri ve kolları kimi zamanda ön bacakları insanı gibidir. Karınlarından arkası at biçimindedir. Yeşelleri ve kuyrukları vardır. Dağlarda ve ormanlarda yaşayan bu at-adamlar, çiğ et yerler ve çoğunlukla yabani ve azgındırlar (9, 22, 33). Binici ile atın birleşmesinden oluşan bu yaratıklar, bir çok efsanede rol oynamışlar ve sürülerin koruyucusu küçük tanrılar olarak kabul edilmişlerdir (20, 22).

Özellikle bu at-adamlardan Kheiron (Chiron) adı ile anılan hastaları iyileştirmekte büyük ün kazanır ve hekimliğin kurucularından sayılır. At-adam Kheiron'un annesi Philyra'ya gönül veren tanrı Kronos, kansının kıskançlığından korktuğu için at kılığına girer ve Philyra ile öyle birleşir. Bu nedenle tanrı Kheiron, yarı at-yarı insan olarak doğar. Başka bir anlatımla Philyra'nın tanrı Kronos'dan kaçmak için kırsağa dönüştüğü ve Kronos'unda bunun üzerine ona at biçiminde yaklaşmasına inanılır (9, 22, 33). Kheiron doğduğu Pelion dağlarında annesi ile birlikte yaşar ve annesi Philyra oğluna öğretilerini yetiştirmede yardımcı olur (33). Pelion dağlarında yetişen şifalı otları toplar ve insan-hayvan hekimisi olarak öğrencilerine bunların şifalı etkilerini öğretir. Hekimliğe yönelik tüm bilgilerini daha doğmadan Tanrı Apollon'dan edinen Kheiron, çeşitli becerilerine de sahiptir ve Akhilleus'u yetiştirmiş, tıp tanrısı Aesculap'a ise hekimliği öğretmiştir. Akhilleus, Kheiron'dan öğrendiği hekimlik sanatını ve edindiği ilaç bilgisini Troya Savaşında yarablar üstünde kullanmıştır (24). Atları da çok seven Akhilleus'un, Pedasos, Balios ve Ksanthos adlı ölümsüz üç atı vardır. Akhilleus, tanrı Poseidon'un babasına armağan ettiği bu atlardan özellikle Ksanthos'a çok bağlıdır. Savaşlara Ksanthos ile katılır. Savaşlarda Akhilleus'a hep yardım eden bu ölümsüz at, bir gila dile gelerek efendisine yakında öleceğini bildirir (9).

Trakya krallarından Diomedes, ülkesine gelen yabancıları, atlarına yem olarak yedirmektedir. Antik Yunan'ın ünlü kahramanı Herakles, Diomedes'i kendi atlarına yedirerek bu vahşi töreye son verir (9).

Hintlilerin Ay tanrıçası olan Çandra'nın, Hint mitolojisinde on at tarafından çekilen bir arabada oturduğu düşünülür (22).

Hintlilerin Anadolu'da at ile evcilleştiren kavim olduğu bildirilmektedir (10, 11). Onların mitolojilerinde de at, Hintlilerde olduğu gibi tanrıların bir binek hayvanıdır (11).

Orta Avrupa'daki kavimlerin birçoğunda atlar, tanrıların gözde hayvanı olarak kabul edildiklerinden koruma altına alınmışlardır (39).

Asya Türkleri'nin destanlarında önemli bir yere sahip olan atların, bir totem olarak "12 Hayvanlı Türk Takviminde" 7. yıla adını verdiği görülür (10, 41). Şamanlığı kabul eden Türklerle Moğolları inanışlarına göre, at gökten inmiştir. Yakut Türklerine göre de kahramanların atları "Güneş Alemi"nden gelir. Bazı Türk boylarında da atların "Apsati" adında bir tanrısı olduğundan söz edilir. Bir de kanatlı ve kürekli atlar da vardır ki bunların hem uçarak, hem de yüzerek Kaf dağının ardındaki "Süt Gölü"nde yaşadıklarına inanılır. Hızır, ölüme çare ararken bu atları görür fakat tutamaz. Nihayet "Süt Gölü"ne şarap dökerek atları sarhoş eder ve bir çiftini yakalayıp kanatlarını koparır. Bunları çiftleştirir ve böylece bunlardan at nesli çıkar. Bir başka efsaneye göre cins atlar, tanrılar ile ejderhalardan türemiştir. Bir başka efsaneye göre de, bir mağarada tanrıların atı bulunmaktadır. Bazı kısraklar oraya gider, çiftleşir ve gebe kalırlar. Cins atlar işte bunlardan türer (42).

Türkistan'da gökten inmiş bakır bir at vardır. Bu at yarıya kadar toprağa gömüldür. Haziran ayında nehirden bir at çıkar ve bu gökten inmiş bakır at ile çiftleşir (42).

Moğol kahinler, tanrılarla konuşmak için, görtünmezlerden gelen bir boz ata binecek göklere çıkarlar. Şamanlar da göğe çıkarken "Pura" adı verilen atları kullanırlar. At, görünmez alemlerden haber getiren, gelecek fenalıkları önceden sezen, dostu düşmanı tanıyan bir yaratıktır. Kahramanların yardımcısı ve silah arkadaşıdır. Gerekirse konuşur ve sahibine nasihatler verir. Bir Moğol inancına göre de at uçarak, üzerindeki kahramanı cehenneme götürür ve sonra geri getirir (42).

Eşek

Yunanlılar ve Romalılar tanrı Priapos'a adanlar. Mısırlılar ise onu kötülük tanrısına benzettiklerinden sevmeyenler (22). Yalnızca Sümer tanrılarının eşekleri vardır (19, 22). Mitolojide at kadar önem verilmemiştir.

Sığır

Asya ve Afrika kültürlerinde kutsal olduğu düşünülür. Bolluk ve güçlülük simgesi boğaya ilk olarak Sümer inançlarında ve mitolojisinde rastlanır (22). Bu motifin daha sonraki tüm inançlarda yer aldığı ve mitolojik yönden en önemli hayvanlardan biri olduğu görülür. Güç ve bolluk simgesi oluşunun yanı sıra boğa, döleme özelliği ve kuvvet yönünden de erkek gücünün simgesidir. Sümerlerde boğa, erkek-insan başlı olarak da tasarılmıştır (22). Sümer'de bir boğa, gürlüyüp ayağını yere sürterse, fertilité gücünün yüksek olduğuna karar verilir (39).

Eski İran'da ise, Gens-Urvan adlı bir boğaya mitolojide önemli bir yer ayrılmıştır. Zerdüşt inançlarına göre, tanrı Ahura-Mazda tarafından yaratılan ve karanlıkların ruhu Ahriman tarafından öldürülen bu boğanın, tüm hayvanların ruhunu kendisinde topladığına ve tüm yararlı hayvanların ondan türediğine inanılır (22).

Yunan mitolojisinde tanrılar tanrısı Zeus'un diğer hayvanlara dönüştüğü gibi, Avrupa'yı elde edebilmek için bir boğaya dönüştüğü de görülür. Yine eski Yunan'da Minos'un boğası denilen ve insan bedenli, boğa başlı bir canavar da vardır (22). Girit kralı Minos, tanrı Poseidon'dan tanrıya kurban etmek üzere denizden bir boğa çıkarmasını ister. Poseidon, krala eşsiz güzellikte bir boğa gönderir. Aneak boğa, kralın o denli hoşuna gider ki onu sürüsünün içine katar ve onun yerine daha az dikkat çeken bir sığırı kurban eder. Poseidon, kızartılan sığır etinin kokusunu alır almaz, onun kendi hayvanı olmadığını, anlar ve boğasının çilginca bir öfkeye tutularak Girit'i yakıp yıkmasını sağlar. Kralın eşi kraliçe Pasiphae dışında tüm Girit'liler kuduran hayvandan dehşete düşerlerken, kraliçe boğaya aşık olur ve onunla bir araya gelir. Boğa bundan sonra da vahşiliğini sürdürür ve Yunanistan anakarasının yakıp yıkar. Sonunda Marathon yakınlarında öldürülür ve Girit Boğası ya da Marathon Boğası olarak adlandırılır (14).

Hitit öncesi Anadolu'da yaşayan ulusların Seris ve Hurra adını taşıyan tanrı boğaları vardır (22). Ancak bu mitolojik inançlar arasında en ilgi çekicisi hiç şüphesiz Eski Mısır'a aittir. "Apis Öküzü" adı verilen ve tanrının ruhunu taşıdığına inanılan hayvan, bu yönde çok güzel bir örnek oluşturur (22). Memphis'de kutsanan Apis Öküzü'nün, belirli bazı fiziksel özellikler taşıması gereklidir. Bu hayvanın, Memphis bölgesinin yöresel tanrısı olan Ptah'ın ruhunu taşıyıp taşımadığına ancak rahipler karar verir. Gövdesinde

Antik Anadolu toplumlarının çoğunun inançlarında dişi domuz, insanların ve ekinlerin doğurganlıklarını ve üretkenliklerini simgeler. Erkek domuz ise, bazen erkek tanrıların sembolü olarak belirlir. Hititlerde, domuza mitolojik bir anlam yüklenmemiş ve domuza nazaran sığır, at, koyun gibi hayvanlara daha çok önem verilmiştir (11). Ancak Sumer'lerde, domuz çok yaygın olarak bakılmış, beslenmiş ve etleri tüketilmiştir (30).

Kelt'lerde, yaban domuzu bir tanrıdır ve ancak kahramanlar tarafından yenilen bir kutlama yiyeceğidir. İskit'lerde ise her hayvan, insan bile kurban edilebilir ancak domuz asla kurban edilemez (11; 39).

Eski Türklerin "tonguz" adını verdikleri domuz, kötülener ve yerilen bir hayvan değildir. Tam tersine önem verilen bir hayvandır. Hatta domuz, 12 Hayvanlı Türk Takvimi'nde 12. yılı simgelemektedir (10; 41; 42).

Koyun

Yunan mitolojisinde altın olduğuna inanılan tüylü bir koyun postu ile ilgili bir olay anlatılır. Thebai kentinde kıtlık olmuş ve kral Athamas'ın ikinci karısı, kahinleri kandırıp onlara bu kıtlığın giderilebilmesi için üvey çocuklarının kurban edilmesi gerektiğini söylemiştir. Kral Athamas'ın ilk karısı Nebhele'den olan çocukları Phrixos ile Helle tam kurban edileceklerken annesi imdatlarına yetişerek, çocuklarını altın postu ve kanatlı bir koçun üstüne bindirir ve Karadeniz'e doğru gönderir. Yolda giderlerken Helle, koyunun üzerinden kayıp denize düşer ve orada ölür. O günden sonra, Helle'nin denize düşerek öldüğü yer "Helles Pontos" (Çanakkale Boğazı) olarak anılır. Helle'nin kardeşi Phrixos ise koçla birlikte tanrılar tanrısı Zeus'a giderek koçu ona kurban eder ve altın postu da Zeus bir koru içerisinde saklamaya başlar (8; 22).

Eski Türklerde 12 hayvanlı takvimin 8. yılı koyuna ayrılmıştır. Koyun, sevilen ve kutsal kabul edilen bir hayvandır. Koyunu totem olarak kabul eden Türk boylarının varlığı bildirilmiştir. Bir efsaneye göre; toprağa koyun kemiği ekilecek olursa, oradan kuzular çıkar. Bu kuzuların, göbeğinin topraktan kopması için ürkütülmesi gereklidir (34; 41; 42).

Keçi

Tanrılar tanrısı Zeus'u çocukken Girit Adası'nda Amaltheia adlı bir keçi sütüyle besler. Sonraki efsaneler onun bir keçi değil, bir peri olduğu yolundadır. Çok güçlü bir çocuk olan Zeus bir gün sütü ile beslendiği Amaltheia'nın bir boynuzunu kırar. Bu olay üzerine Zeus, elinde kalan boynuz parçasına her zaman için çeşitli nimetlerle doldurulmak veya dolu bulunmak gücünü bağışlar. Daha sonra bu boynuz Romalılarda "Cornu Caprae" adını alır ve keçilerin boynuzu bereket sembolü haline alır (33).

Tanrılar tanrısı Zeus, oğlu Dionysos'u, karısının kıskançlığından koruyabilmek için, bir dönem keçi kıtlığına sokar ve onu su perileri arasında büyütür (8; 22).

Yine Yunanistan'ın dağlık Arkadia bölgesinde sürülerin özellikle küçükbaş hayvanların ve çobanların tanrısı olan keçi ayaklı Pan yaşar. Doğduğunda keçi kafalı olan, alnında iki boynuz taşıyan, keçi ayaklı ve keçi kuyruklu Pan'ın sadece boynuzları ve ke-

çi sakalı kalarak yüzü bir insan yüzüne dönüşür. Diğer dinlerdeki Şeytan motifinin keçi sakalını ve boynuzlarını Pan'dan aldığı ileri sürülür. Dağlarda otlayan koyun sürülerini uzun uzun izleyen Pan, aniden ormanların karanlığına dalar ve vahşi hayvanları kıvılcım saçan gözleriyle bulup öldürür (8, 14, 17, 22, 29, 33, 38).

İskandinav mitolojisinde tanrı Thor'un arabasını iki keçi çeker. Tanrı acıktıkça bu keçileri kesip yemektedir. Sonra onları yeniden canlandırıp arabasına koşmaktadır. Keçilerin yeniden canlanabilmeleri için, deri ve kemiklerine el sürülmemesi gerekmektedir. Tanrı Thor yine bir akşam vakti, bir köylünün evinde konaklarken, evin oğlu bu durumu bilmediği için ölü keçi kemiklerinden birinin ilüğünü emer. Tanrı, keçisi sakat kaldı diye bu olaya çok öfkelenir ve keçilerini köylüye bırakıp, köylünün oğullarına arabasını çek-tirmeye başlar (22).

Eski Türklerde bazı boyların totemi ve tabusu keçidir. Hitit mitolojisinde de keçi motifi vardır. Kırgızlarda keçileri koruyan bir varlığa inanılır ve bu varlık "Çiçan Ata" olarak anılır. Altay Türklerinde de tufan olacağını ilk kez demir boynuzlu, gök yeleli bir keçi haber verir (41, 42).

Tavşan

Hititlerde totem olarak kabul edilir; kutsal olduğuna inanılır ve eti yenmez (11). Eski Türklerde de totem olarak kabul edilir ve "12 Hayvanlı Türk Takvimi"nde 4. yıla adını vermiştir (41, 42). Çin'de ay ile ilişkili olduğu düşünülerek, ağustos ayının dolunaylarında adına festivaller düzenlenir. Tavşan, Antik Britanya'da da kutsal olarak kabul edilir. Antik Roma'da ise düzenlenen dini törenlerde çok önemli rolleri vardır ve halk tarafından eti yenilmez (39).

Kedi

Özellikle Eski Mısır'da çok kutsal bir hayvandır. Mısır'da, "Pahet" adında bir kedi-tanrıça vardır. Tapınağı bir kedi mezarlığı içindedir (22). Ayrıca bir de "Bastet" adı verilen kedi başlı bir Mısır bereket tanrıçası bulunmaktadır. Kendisi mutluluğun da tanrısıdır (22).

Eski Mısır'da eğer bir evdeki kedi doğal olarak ölürse, o evde oturanların hepsi yaşlarını belirtmek için kaşlarını kazıtırlar. Ölen kedi özel bir mezarlığa gömülür. Kedilerin mumyalandıkları ya da tunç tabutlar içerisinde toprağa verildikleri bildirilmiştir. Bir evde yangın çıktığında Mısırlılar, kendilerinden önce kedilerini yanmaktan kurtarmak amacıyla çevrelerinde bir çember oluştururlar. Bu şekilde, alevlerden korkan ve çığına dönen panik içerisindeki kedilerin, alevlerin üzerine atlamalarına engel olurlar. Mısır ülkesinde tapılan bir tanrı ve bir totem olan kedilere gösterilen bu büyük ilgi ve derin sevgi, Hitit'lere ve Urartu'lara da yansımıştır (1, 22). Eski Mısırlılar bazen, doğan güneş tanrısı Ra'yı, yılanı saklayan bir kedi şeklinde düşünürler ve bu şekilde şeytana karşı iyiliğin gücünü kedi ile sembolize ederler (39).

Kedi Yunan mitolojisinde pek yer almaz. Sadece tanrıça Artemis'in bazen kedi şekline dönüştüğü görülür (39). Kedi, ilk önce evcilleştirildiği Mısır'daki dokunulmazlığını ve ayrıcalıklı konumunu diğer uygarlıklarda çoğunlukla bulamamıştır. Öyle ki: Es-

ki Mısır'da bir kediyi yanlışlıkla öldüren bir Romalı, Mısırlılarca evinde linç edilmiştir (8).

Karanlıkta gözleri parlayıp bedenleri gözükmediği için kediler, daha sonraki dönemlerde kötü bir üne sahip olmuş ve tekin olmadıkları düşünülmüştür (39).

Köpek

Yunan mitolojisinde köpekler tanrıça Artemis'in arkadaşlarıdır. Artemis yanında hep bir köpekle beraber betimlenir. Homeros'un destanlarında insanların en iyakın dostu ve koruyucusu olarak tanımlanır. Bu destanlardaki köpeklerin en ünlüsü Argos'dur. Unutulmuştur ve pislik içinde yaşar. Argos kendisini gencecik bir köpek olarak bırakıp giden Odysseus'u beklemektedir. Uzun yıllar sonra Odysseus'u geri döndüğünde bir tek Argos tanır ama ayağa kalkamayacak kadar bitkindir ve gücü ancak kulaklarını ve kuyruklarını oynatmaya yeter. Az sonra da köpek ölür. Ayrıca, "Kerberos" adı verilen ve cehennem bekçilik yapan yüz başlı bir köpek vardır. Onu yalnızca Herakles alt eder. Ölüsti olanlar Kerberos için mezarlıklara yiyecekler bırakırlar. Kerberos'un soyundan gelen köpeklerin günümüz Yunanistan'ında yaşadığı ileri sürülmektedir (16, 25). Ancak yine de Eski Yunan'da köpekle ilgili anlatılar çok değildir (22, 24, 25).

Eski Türklerde köpek 12 hayvanlı takvimde 11. yılı simgeler (10, 41). "Barak" adı verilen ve tüyleri çok uzun olan bir köpek Sumer'lerde olduğu gibi, Türklerde de kutsaldır. Şamanlar Barak'a binerek göklere çıkarlar. Eski Türkler ayrıca köpek başlı siğir ayaklı bir ulusun varlığına inanırlar. Şamanlar boyunlarına köpek resim ve heykelleri takarlar. Kazak mitolojisinde "Kurmay" adlı bir kuşun yumurtasından köpek yavruları çıktığı anlatılır. Büyük tanni Ülgen, cansız olarak yarattığı ilk insanları kötülük tanrısı kardeşi Erlik'in şerrinden korumak için köpeğe bekçilik görevi verir ancak Erlik köpeği kandıracaktır (22, 41, 42).

Arslan

Birçok mitolojide hayvanların en güçlüsü ve bundan ötürü de krali sayılan arslan, güçlülük, yüreklilik ve güneşin simgesi olarak tanrılık özelliği de kazanmıştır (22, 39).

Mısır mitolojisinde tanrıça Tefnut (Tefnet) nemlilik/rutubet tanrıçası olarak bilinir ve arslan başlıdır (22). Mısır'da savaş tanrıçası kutsal bir hayvan olarak kabul edilen dişi arslan ilke temsil edilir (37). Ayrıca, kapıları kükröyen arslan motifleriyle süsleyen Mısırlılar, tapınaklarına da arslan imajları yerleştirmişler ve bu şekilde arslanın koruyuculuk özelliğinden yararlanmışlardır (39). Eski İran'da ise ileriki süreçlerde, sfenks özelliğinde insan başlı arslanlar belirecektir (18). Babil ve Asur'da arslanlar avelik için de eğitilmişlerdir. Babil'de savaş ve aşk tanrıçası İshar'ın yanında hep bir arslan vardır. Sumer güneş tanrısı Marduk ise, gücünü sembolize eden bir arslana sahiptir (39).

Hint mitolojisinde tanrı Vişnu, dokuz kez yeryüzüne inmiş ve her birinde de başka bir kişilikte görünmüştür. Tanrı Vişnu, yeryüzüne dördüncü inişinde arslan olarak belirmişti (22). Arslan Hint mitolojisinde kuzeyin koruyucusudur. Ayrıca Budizm'de yasalrı arslan korur (39).

Çin mitolojisinde ise arslan genellikle, bir küre ya da bir top ile birlikte düşünülür. Bu topun, yumurtayı belki de dünyayı temsil ettiğine inanılır. Ayrıca, erkek arslanların pençelerinden süt salgıladıkları belirtilmiştir (6).

Arslan, Yunan mitolojisinde de kullanılmış bir güçlülük simgesidir. İnsanlaştırılan tanrılara karşı, tanılaştırılan bir insan olan Herakles, zaman içerisinde bir masal kahramanına dönüşmüş ve Yunan kahramanlığının ve cesaretinin simgesi sayılmıştır (9, 22). Herakles, birçok mitolojik öyküye sahne olan Kitharion dağlarının ormanlarına korku salan Kitharion arslanını öldürmüştür. Herakles ayrıca, Nemea bölgesini kasıp kavuran ve canavarlardan doğmuş Nemea arslanını okları ve topuzu ile alt edemeyince, kolları arasına almış ve elleriyle boğarak öldürmüştür. Binbir güçlülükle yüzdüğü postunu da kendisine zırtı edinmiştir (9, 22).

Yine Yunan mitolojisinde oğullarından biri, bir arslan tarafından parçalanan kral Megareus, kızını, oğlunu öldüren arslanın hakından gelecek adama vereceğini bildirir. Bu işe, tanrıları tanıyan Zeus'un torunlarından Alkathoos talip olur ve arslanı öldürüp kızla birlikte kralığa da sahip olur (9).

Afrika kıtasının bazı bölgelerinde hayvan-insan miti çok yaygındır. Bu inanca göre bazı insanların ruhlarını hayvanlara göğ'ederler. Bu olgunun en sık rastlanan örneklerinden biri de arslan-insanlardır. Eğer ruhun içine girdiği hayvan vurulup öldürülürse, ruhu gerçek sahibi olan insanın da hemen öleceğine inanılır (40).

İngiltere Krallığının "Lyonesse" (Dişi Arslan) adına kurulduğu yolunda söylenceler vardır. Efsanevi Kral Arthur dönemi kraliçelerinden birinin adı Lyonos'dur. Oysa arslan, Britanya adasının doğal hayvanlarından biri değildir. Arslan simgesi ve olgusunu İngiltere'ye Romalılar götürmüş olabilir. Romalılar da arslan simgesini, tanrıça Kybele ile beraber Anadolu'daki uygarlıklardan almış olabilirler (8).

Birçok kahramanın arslanlar tarafından büyütüldüğü, birçok ulusun da arslanlar tarafından emziren, büyütülen ve eğitilen bir atanın soyundan türediği (Moğollar gibi) ileri sürülmüştür (22). Anadolu mitolojisinde genellikle yiğitliği ve koruyuculuğu simgeleyen arslanların; şehirlerin, konakların ve tapınakların giriş kapılarında kabartmalarına ya da heykellerine rastlanır (12). Ana tanrıça Kybele, otururken ve hatta doğum yaparken, her iki yanında bulunan dişi ve erkek arslanlara dayanır. Tüm hayvanların kraliçesi (Potnia theon) de olan Kybele, doğa üstüne var olan sonsuz egemenliğinin bir simgesi olarak arslanlarını yanından ayırmaz. Hititli tanrıların arabalarını ise arslanların çektiğine inanılır (8, 22).

Kaplan

Özellikle, Asya halklarının mitolojilerinde önemli bir yer tutar. Kaplan, ateşin yaratıcısı ya da gökyüzünden çalınarak insana getirilmesinde önemli rol üstlenmiştir (36). Çin mitolojisi kaplan motifinden yana çok zengindir (31).

Eski Türklerde bazen bir ruh, bazen bir tanrı olduğuna inanılan kaplan, 12 hayvanlıkta 12. hayvan olarak, yıla adını vermiştir (6, 10, 41). Erken dönemde Türkler tarafından bir tabu olarak kabul edilmiş, saygı gösterilmiş ve öldürülmemiştir. Tibetlilerde ise

kaplanın koruyucu bir ruh olduğu inancı yaygındır (6, 41). Aynı şekilde pars ve vaşak'da tabu olarak kabul edilmiş ve öldürülmemişlerdir. Jaguar'ın ise Güney Amerika'da çok önemli bir yeri vardır. Çünkü bu hayvan, onun ruhuna sahip olan şamanlar için bir güç kaynağıdır. Şamanların öldükten sonra, jaguarların içinde yaşadığına inanılır (39).

Kurt

Türk mitolojisinin ilahıdır. Türkler, atalarının boz renkli bir kurt olduğuna, bazı Moğol boyları ise erkek bir kurtla dişi bir geyiğin birleşmesinden türediklerine inanırlar (22). Kurt bir totemdir. O bir hayvan-ata veya hayvan-ana sembolüdür. Ayrıca bir türeme sembolüdür. Bazı Türk boyları, alaca renkli ve kurt şeklindeki bir ilahın, bir hükümdar kızı ile birleşmesinden doğduklarına inanırlar. Kurtlarla evlenip yeni boylar oluşturma ve kurtlardan gebe kalma öyküleri Türkler arasında çok yaygındır. Kurttan türeme efsanesi Göktürk'lerde de vardır (6, 22; 42).

Orta Asya Türk'lerindeki boz renkli kurt inancı, ilkel totemelliğin bir kalıntısıdır. Hemen tüm Türk boyları bir bozkurtun varlığına inanırlar. Türklerin ünlü Bozkurt ve Ergenekon destanlarında kurt motifi hep öndedir (6, 35, 42). Türklerde genellikle kurt öldürmek iyi sayılmaz. Uğurlu, hayırlı ve şifa verici bir hayvan olduğuna yönelik düşünceler yoğunluktadır (42).

Bazı Moğol boyları ise, Borte-Çine adını verdikleri erkek bozkurtun, dişi akgeyik Goa-Maral ile çiftleşmesi sonucu doğan "Bataçihan"ın ataları olduğuna inanırlar (22).

Anadolu mitolojilerinde kurt motifi; Hitit'lerle ortaya çıkar. Hitit'lerde kurt tanrının yoldaşdır. Orman tanrıları kurtları çok severler ve onları yanlarından ayırmazlar. Ancak Hitit'lerde kurt kesinlikle bir totem değildir (12).

Roma İmparatorluğunun kurucuları olarak kabul edilen Romus ve Romulus'un öyküleri de kurt motifinin kullandığı ilginç bir öyküdür. Savaş tanrısı Mars'ın oğulları olan Romus ve Romulus'u Tiber nehri kıyılarında bulup emziren yine bir dişi kurtur (7).

İskandinav mitolojisinde Fenris adı verilen son derece yırtıcı bir kurt vardır. Bu vahşi kurt, savaş tanrısı Odin'i yoker (8, 22). Ancak tanrı Odin, her zaman yanında iki kurtla betimlenecektir. Ayrıca İskandinav'lar, güneş ile ay'ın peşine iki tane vahşi kurtun takıldığını düşünürler. Bu nedenle ay ve güneş sürekli hareket halindedir (22).

Tilki

Özellikle Japon mitolojisinde çok kutsaldır. Tilki, Piring tanrısı ile eş tutulacak derecede kutsaldır. Bu adet, Japonların çok eski dönemlerinden kalmıştır. Tüm tapınaklarda tilki resimleri ve kabartmaları göze çarpar. Bir inanca göre de; tilki insanın içine et ile tırmak arasından girer ve insanın içinde bağımsız olarak yaşayarak "tilki hastalığı" adı verilen bir akıl hastalığına neden olur. Bu hastalığa yakalananlara "tilki basmış" denir (22). Tilki'lerin diğer doğu kültürleri ve Amerikan yerlilerince şekil değiştirdiklerine ve doğüstü güçlerle dolu olduklarına inanılır (39).

Eski Yunan mitolojisinde, Teumessos dağlarında yaşayan ve Teumessos tilkisi olarak adlandırılan bir tilki vardır. Thebai ülkesine tanrı Dionysos'un bela ettiği bu yırtıcı ve insan yiyen canavarı kimse yakalayamaz. Sonunda Kephalos ev köpeği Prokris ile gelir ve köpek çanımetsini kovalar. Tanrılar, ikisi de son derece hızlı koşan bu hayvanların berabere biten koşu yarışmasını onları taşta çevirerek bitirirler (14, 22).

Ayı

Dünyanın bir çok yerinde insanların atası sayılması ve içinde kutsal bir yaratığın daha doğrusu tanrının ruhunun yaşadığı inancı, ayı kültürünün doğmasına yol açmıştır (22, 36). Ayıyı öldürmekle, içinde taşıdığı kutsal varlığın da özgürlüğüne kavuşacağı inancı yaygındır. Böylece, dünyaya ait bedeninin tutsaklığından kurtulan kutsal varlık, kendisini kurtaranlara da mutluluk getirecektir. Ayı ile ilgili inanç ve törenler, taş devrine değin uzanır. En çok Kuzey Asya ve Kuzey Amerika yerlilerinin mitolojilerinde yer alır. Ayı ile ilgili ritüeller uzun süreli bir uğraşlar bütünüdür. Burada, tanrı ya da tanrılar için kurban verilmesi farklı bir boyutta değerlendirilerek, zaman içerisinde tanrının kendisinin kurban edilmesi şeklinde bir uygulamaya dönüşmüştür (36). Bu yörelerde şamanlar, ölümün bir ayının sırtında yolculuk ettiğine inanırlar (39).

Ayları tapma, yalnızca Asya ve Amerika ile Afrika ülkelerine özgü olmayıp, Keltler ve Cermenler arasında da yaygın bir inançtır. Bugün Bern, Berlin gibi kentlerin sembollerinin ayı oluşu, Artio adındaki Kelt ayı tanrıçasından köken alan bir uygulamadır (22). Güç ve korumanın simgesi olan ayıların kişi uykularına yatmaları ve bu uykunun birçok topluluk tarafından ölüm olarak değerlendirilmesi nedeniyle, kişi uykusundan kalkan ayıların ruhlarının yeniden doğduğuna inanılır. Yine Amerikan yerlileri, kişi uykuları nedeniyle ayılara doğaüstü güçlerle ilişki içerisinde olduklarına ve siyah ayıların ise Batı'nın koruyucusu olduğuna inanırlar (39).

Sumer mitolojisinde yer almayan ayı motifine, Hint mitolojisinde kral ya da lider konumunda rastlanılır (6, 30).

Yunan mitolojisinde tanrıça Artemis'in yanındaki perilerden biri olan Kallisto, tanrılar tanrısı Zeus'tan hamile kalınca, bakire Artemis onu dışı bir ayı haline getirir ve Zeus'da onu gökyüzünde "Büyükayı Takımyıldızı"nın arasına yerleştirir. Ayrıca, Yunanlı bir avcı kız olan Atalante'yi, bir dönem ayıların emzirerek büyütmeleri dışında, antik Yunan'da ayıyı konu edinen mitolojik bir motife rastlanmaz (9, 33).

Çin'in kuzey kavimlerinden Gavli'lerin hükümdarı ailesinin, bir sihirbaz ile bir ayının evliliğinden oluştuğuna inanılır (6).

Eski Türklerin şamanlık inançlarında da, ayı kutsal bir hayvandır. Ayı, orman ruhlarının temsileisi ve ormanın tanrısıdır. Ayı-tanrı'ya Kıpçak Türkleri "Baba" derler ve bir tabu olarak ormana girdiklerinde ayının adını anmazlar. Bazı Türk boyları gibi Başkurtlar da, atalarının ayı olduğuna ve ondan türediklerine inanırlar (42).

Kızılderililer ise ayının, gökyüzündeki "Büyükayı Takımyıldızı"nı oluşturduğuna inanırlar (32).

Çakal

Eski Mısır'da ölümlerin ve mezarlıkların tanrısı olan Anubis'in, çakal başlı ve insan gövdeli olduğu düşünülür. Ölümlere öte dünyanın yolunu gösteren, onları oraya ulaştıran çakal başlı Anubis'in, mumyalama tekniğinin de kurucusu olduğuna inanılır (22).

Geyik

Yunan mitolojisinde altın boynuzlu, tuğ ayaklı bir geyik vardır. Kyrenia geyiği adı verilen bu hayvan; tanrı Apollon, tanrıça Artemis ve tanrıça Afrodite'nin koruduğu sihirli bir hayvandır. Herakles onu bir yıl kovalar ve sonunda okla yaralayarak yakalar (8, 14, 22). Antik Yunan'da yaman bir aver olan Aktaion, bununla çok fazla övününce, tanrıça Artemis ona bir geyik haline dönüştürür ve 50 köpeğini üzerine saldırarak onu parçalar (8). Tanrıça Artemis, bazen geyik kılığına girer. Yine böyle bir gün, Naksos adasında avlanan iki kardeşin karşısına çıkar ve onları peşine düşürerek bir uçurumdan aşağıya yuvarlanmalarına neden olur (22).

Eskimolar tarafından Ren geyiği tanrıça olarak kabul edilen ve "Pinga" adı verilen geyik, bütün hayvanların koruyucusudur. Nerede bulunduğu ve ne biçimde olduğu, hiç kimse tarafından bilinemez çünkü kendisi kimseye görünmez (22). Amerikan yerlilerince geyik, tanrıların yolunun rehberi olarak kabul edilir. İrlanda ve Galya'da geyiklerin ruhları bir sonraki yaşama aktardıklarına inanılır. Kelt efsanelerinde beyaz geyik motifine çok sık olarak rastlanılır. Hint Vedalarında da geyiğin, rüzgar tanrısını temsil ettiği anlatılır (39).

Eski Anadolu mitolojisinde, insanların alını yazılarına egemen olan Hitit kader tanrısı Runda, yanında hep bir geyikle dolaştığından geyik, Hititlerce kutsal olarak algılanmıştır (13).

Runda, ayrıca bir av tanrısı niteliği de taşımaktadır. Onun bir kartalı, bir değneği ve bir geyiği bulunmaktadır. Runda, daha sonraki çağlarda Avrupa'nın çeşitli mitolojilerine de girerek oradaki tanrılar ile kaynaşacaktır (13, 22).

Eski Türklerde geyik, kutsal bir hayvan ve bir totem olarak değerlendirilir. Oğuz Kağan destanında Oğuz Kaan, ormandaki canavarı yakalamak için yemlik olarak bir geyiği ağaca bağlar. Moğol ve Tatarlarda da geyik, yol gösterici ve kurtarıcıdır (42).

Fil

Hint ve Afrika mitolojilerinde, bu ağır ve bariyerli hayvan değişik biçimlerde izlenir. Hint mitolojisinde Buddha, dünyaya besyüzelli gelişinden birinde de fil kılığına bürünür. Himalaya dağlarında fillerin kralı olur ve iki fil karısı vardır (22).

Afrika'da ise bazı kabileler, fil avı sırasında filin üzerine mızrak atarken, bir yandan da file, kendilerini öldürmemesini ve kendisinin çok güçlü olduğunu söylerler. Fil öldürülünce, ölümünün ona bir kaza olduğu söylenir ve ondan özürler dilenir. Filin hortumu da ölümünden sonra büyük bir törenle gömülür (15).

Maymun

Eski Mısır'da herşeyi yaratan ve yazıyı bulan hekim-tanrı Thot maymun kılığına girer ve öyle betimlenir. Maymunun yaşadığı coğrafyada yer alan uygarlıkların çoğunda maymuna tapınma olayı görülmektedir (22).

Fare

Eski Türkler ve Çinlilerce kutsal kabul edilir. Türklerin 12 hayvanlı takviminde ilk yıl sıçan (sığan) yılıdır (41). Buna bağlı olarak da eski Asya toplumlarında kedi pek sevilmez (42). Sadece Mısır'da fareye de tapıldığı bilinmektedir (42).

Tartışma ve Sonuç

İnsanlık tarihinde din düşüncesinin temel evreleri olarak kabul edilen zoomorfizm ve antropomorfizm birbirini izlemiştir (1, 22). Başlangıçta, yabancı hayvanlara karşı savunmasız ve zayıf olan insanlar, hayvanlar arasından totemleri edinmiş ve onların içindeki ruha (anima) tapmışlardır (1, 4). Zoomorfik evre olarak adlandırılan bu evrede sadece güçlü ve yarıcı değil, sevimli hayvanlara da tapıldığı görülür. Zaman içerisinde uygarlığını şekillendiren ve hayvanları evciltmeyi başaran insanlar, zoomorfik evreden çıkarak yarı hayvan-yarı insan tanrılar evresi (sfenks dönemi) ve daha sonra da tanrıların tümüyle insan olarak algılandığı antropomorfik evreye girmişlerdir (22). Bu dönem, insanların hayvanlara karşı kesin ve kayıtsız üstünlüklerini simgeledikleri bir evredir. Antropomorfik evrede tanrılar, gerekli gördükleri takdirde istedikleri hayvanların biçimine dönüşebilirler (9, 11, 12, 21, 29, 33). Çünkü bu dönüşümü yapabilecek zeka ve yeteneğe sahiptirler. Bu şekilde diğer insanları ve hayvanları cezalandıran ya da aldatan tanrılar, bir süre sonra yeniden insan biçimine yükselirler (9, 11, 12, 21, 29, 33). Bu şekilde hayvanları kullanan insan biçimli bu tanrıların bir yerde dünyanın sahibinin ve efendisinin insan olduğu fikrinin çıkış kaynağını da oluşturdukları ve dolayısıyla, daha sonraki dönemlerde yaygınlaşacak olan tek tanrıcı dinlerde insan-hayvan ilişkilerinin insan lehine olacak şekilde yorumlanmasına neden oldukları ileri sürülebilir.

Eski çağ uygarlıklarının bir kısmında, hayvan haklarına özen gösterildiği ve hayvanların yaşama haklarına karşı oluşan tecavüzlere eiddi cezalar verildiği bildirilmektedir (10, 23). Bu uygulamanın, zoomorfik dönemden köken alan bir uygulama olduğu, antropomorfik toplumlarda bu duyarlılığın azaldığı ya da ortadan kalktığı ve bunun etkilerinin daha sonra tek tanrı inancını benimseyen toplumlarda da devam ettiği düşünülebilir. Bu konunun ileriki dönemlerde, tek tanrı inancına sahip büyük dinlerde hayvanın konumunu irdeleyen yeni ve kapsamlı veteriner hekimliği tarihi çalışmalarıyla aydınlatılabileceği düşünülmektedir.

Görüldüğü gibi, tek tanrıcı dinler öncesi dönemde, insan yaşamında birçok yölerden etkili olan hayvanların, dini alandaki ağırlıklarının, gelişen insan uygarlığı karşısında gerileyerek azaldığı ve insan-hayvan birlikteliğinin soyut bir evreden, güçlü ekonomik ve sosyal temelleri olan, insanın denetim altındaki somut bir evreye doğru geçiş

yaptıkları sürülebilir. Hayvanların, tarih boyunca insanın ürettiği tüm bilim ve teknoloji ürünlerinde büyük emeği ve katkısı bulunduğu düşüncesinden hareketle, gezegenimizdeki ekolojik dengeler kadar, insanın düşünsel ürünleri olan mitoloji, destan, masal, resim, heykel ve diğer sanat dalları için de önemli bir hammadde kaynağı olduğu dikkate alınırsa; kültürel, biyolojik ve ekolojik zenginliklerini ve dengelerini devamlı için onların gelecekte de özenle korunmaları gerektiği sonucuna varılabilir.

Kaynaklar

1. Anonim (1977): DİNLER TARİHİ VE ANSİKLOPEDİSİ, Gelişim Yayınları, Gelişim Basım ve Yayımları A.Ş., İstanbul, 481-722.
2. Anonim (1978): Upanişadlar-Tanrının Salığı (Der. Mehmet Ali İşim), Dergah Yayınları, İstanbul, 92.
3. Campbell, J. (1992): Ülkel Mitoloji-Tanrının Maskeleri- (Çev. Kudret Emiroğlu), İmge Kitabevi, Ankara, 357-368.
4. Challaye, F. (1960): DİNLER TARİHİ, (Çev. Samih Tiryakioğlu), Varlık Yayınları, İstanbul, 5-21.
5. Çağdaş, K. (1974): HİTİ ESKİ ÇAĞ KÜLTÜRÜNE GİRİŞ, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları No: 234, Ankara, 74.
6. Çoruhlu, Y. (1995): TÜRK SANATINDA HAYVAN SEMBOLİZMİ, Seyran Kitapçılık, İstanbul, 1-286.
7. Demircioğlu, H. (1987): ROMA TARİHİ, I. Kısım, Cumhuriyet Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 36-40.
8. Ergener, R. (1988): ANATOLYANLAR DİYARI ANADOLU, Yalçın Yayınları, İstanbul, 49-60.
9. Erhat, A. (1984): MITOLOJİ SÖZLÜĞÜ, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1-325.
10. Erk, N. (1978): VETERİNER TARİHİ, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları, No: 195, Ankara, 1-26.
11. Eyuboğlu, İ. Z. (1981): ANADOLU UYGARLIĞI, Der Yayınları, İstanbul, 118-124.
12. Eyuboğlu, İ. Z. (1987): ANADOLU İNANÇLARI-ANADOLU MITOLOJİSİ, Geçit Kitabevi, İstanbul, 1-183.
13. Eyuboğlu, İ. Z. (1990): TANRI YARATAN TOPRAK: ANADOLU, Der Yayınları, İstanbul, 1-332.
14. Fink, G. (1997): ANTIK MITOLOJİDE KİM KİMDİR (Çev. Ümit Öztürk), Kabalıcı Yayınevi, Kültür Tarihi Dizisi, İstanbul, 1-355.
15. Frazer, J. G. (1992): ALTIN DAL II (Çev. Mehmet H. Doğan), Payel Yayınları, İstanbul, 1-39.
16. Friedell, E. (1999): ANTIK YUNAN'IN KÜLTÜR TARİHİ, Hıristiyanlık Öncesi yaşam ve Efsane, (Çev. Necati Aça), Dost Kitabevi, Ankara, 1-310.
17. Granger, E. (1983): MITOLOJİ (Çev. Nurullah Ataç), Cem Yayınevi, İstanbul, 1-116.
18. Günaltay, Ş. (1987): İRAN TARİHİ, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 79-80.
19. Günaltay, Ş. (1987): TÜRK TARİHİNİN İLK DEVİRLERİNDEN, Yakın Şark- Elam ve Mezopotamya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, VI+607.
20. Kahağaç, C. Ş. (1974): ANADOLU EFSANELERİ, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 1-142.
21. Kahağaç, Ç. Ş. (1983): ANADOLU TANRILARI, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1-141.

22. Hançerliođlu, O. (1975): İnanç Sözlüğü. Remzi Kitabevi. İstanbul, 1-861.
23. Herodotos (1983): Herodot Tarihi. Remzi Kitabevi. İstanbul, 105-115.
24. Homeros (1981): İlyada (Çev. Azra Erhat- A. Kadir). Sander Yayınları. İstanbul, 1-622.
25. Homeros (1984): Odyssea (Çev. Azra Erhat- A. Kadir). Cem Yayınları. İstanbul, 1-430.
26. Hooke, S. H. (1991): Orta Doğu Mitolojisi (Çev. Alaeddin Şenel). İmge Kitabevi. Ankara, 1-224.
27. İnan, A. (1987): Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti. Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara, 219-231.
28. Kısakürek, N. F. (1984): At'a Senfoni. Büyük Doğu Yayınları. İstanbul, 29-30.
29. Kozanođlu, M. T. (1992): Yunan Mitolojisi. Mitologya Yayıncılık. İstanbul, 1-256.
30. Kramer, S. N. (1990): Tarih Sumer'de Başlar (Çev. Muazzez İlmiye Çığ). Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara, 106-108.
31. Mackenzie, D. A. (1996): Çin-Japon Mitolojisi (Çev. Koray Akten). İmge Kitabevi. Ankara, 49-80.
32. Marriot, A., Rachlin, C. K. (1994): Kızıldeniz Mitolojisi (Çev. Ünsal Özünü). İmge Kitabevi. Ankara, 1-294.
33. Necatigil, B. (1988): 100 Soruda Mitologya. Gerçek Yayınevi. İstanbul, 1-144.
34. Orkun, H. N. (1954): Eski Türklerde Evcil Hayvanların Tarihçesi. Yeni Matbaa. Ankara, 1-43.
35. Ögel, B. (1993): Türk Mitolojisi I. Millî Eğitim Bakanlığı Basımevi. İstanbul, 1-87.
36. Örnek, S. V. (1988): 100 Soruda İnkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane. Gerçek Yayınevi. İstanbul, 1-231.
37. Özer, Y. Z. (1987): Mısır Tarihi. Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara, 55-57.
38. Peterich, E. (1959): Küçük Yunan Mitologyası (Çev. Yakup Baydar). Maarif Basımevi. Ankara, XIII-1-166.
39. Telesco, P. (1995): Folkways. Llewellyn Publications. St. Paul, Minnesota, 21-44.
40. Topuz, H. (1971): Kara Afrika. Milliyet Yayınları. İstanbul, 203-259.
41. Turan, O. (1941): Oniki Hayvanlı Türk Takvimi. DTCP Yayınları. Tarih Serisi, No: 3. Ankara, 1-139.
42. Uraz, M. (1992): Türk Mitolojisi. Mitologya Yayınları. İstanbul, 1-340.